

PRAVDA A FACT-CHECKING Z POHLEDU LOGIKY A EPISTEMOLOGIE: REALISTICKÝ PŘÍSTUP

PHDR. JIŘÍ STODOLA, PH.D.

✉ stodola5@gmail.com

The paper deals with fact-checking in the context of theories of truth. The author points out that distinguishing truth from lies (or information from disinformation) is the basic task of a fact-checker, and if this activity is to be successful, it is necessary to clarify what the truth is in its essence. There are a number of more or less successful theories of truth. According to the author, correspondence theories regarding the intuitively accepted definition of truth as a match between knowledge and reality can be considered the most acceptable. On the other hand, he believes that epistemic theories present several risks, especially if they are the starting point for the implicit or explicit work of a fact-checker. Ultimately, however, if the fact-checkers do not move within the framework of epistemic realism, namely on the basis of one of the correspondence theories of truth, it may have a negative impact on their work.

Keywords: theories of truth, fact-checking, disinformation, philosophical approaches, logic, epistemology, conceptual analysis

ÚVOD

Dezinformace je módní téma. Společností rezonuje morální panika, že jsme prostřednictvím zejména elektronických médií systematicky klamáni a že je nesnadné rozlišit pravdu od lži. Situace, ve které se nacházíme, jistě souvisí se všeobecným skepticismem novověké západní filosofie – myšlenky mají své důsledky. Během několika století nám bylo tvrzeno, že jedinou jistotu má člověk ve svém Já, že vnější svět je dostupný až na třetí pokus, a to jen víceméně s předpokladem víry (Descartes 1992), že zákon kauzality je iluze (Hume 2015), že nepoznáváme podstaty věcí, ale jen data vlitá do apriorních forem našeho poznání (Kant 2020) a de facto nepoznáváme vnější svět, ale sebe sama, že principem světa není rozum, ale slepá vůle, tedy ne poznání, ale chtění (Schopenhauer 1997 – 1998), že jsme v zajetí ideologie či falešného vědomí, což je dáno tím, že světónázor je nikoliv výsledkem poznání, ale nástrojem k udržování moci (Mannheim 1991; Marx a Engels 1952), že realita je nerozčleněná mlhovina, která dostává svůj tvar až díky jazyku (Hjelmslev 2016) a že hranice našeho jazyka jsou hranicemi našeho světa (Wittgenstein 2017; Whorf 1974), že neexistuje nic absolutního (Lyotard 1993) a že ve vědě je možné všechno, co někdo dokáže prosadit (Feyerabend 2001), že demokracie vyžaduje pochybnost a lpění na pravdě je nedemokratické, protože nutně vede k násilí a vnučování vlastního názoru druhým (Kelsen 1933).

Samozřejmě neplatí, že veškerá filosofie a věda je pod vlivem relativismu. Novodobý obrat k subjektu (popřípadě k jazyku) byl a je vystaven kritice. Ať již jde o i díky scholastice přetrvávající aristotelický realismus (McIntyre, Anscombe, u nás Sousedík, Fuchs, Novák), nebo o některé směry analytické filosofie (Bocheňski, Kořátko) a filosofické logiky (Tarski, Tichý, Materna, Kolář). Jistý typ realismu, který ovšem bývá někdy označován jako realismus naivní, zastávali logičtí pozitivisté (Carnap) a realistou je i velký filosof vědy Karl Raimund Popper. Implicitně je realismus přítomen i v přírodních vědách. Humanitní vědy naopak spíše tíhnou k relativismu, i když to, samozřejmě, neplatí absolutně. Paradoxem proto je, že nesmiřitelný boj dezinformaci vypovídají zejména studenti a absolventi humanitních oborů odkojení novověkou skepsí (to samozřejmě neplatí pro všechny fact-checkery).

Naším cílem proto je objasnění teoretických pojmů, bez kterých se žádný boj proti dezinformaci neobejde. Jedná se o pojmy informace, dezinformace,

znalost, pravda a fakt. V první části této práce vymezíme uvedené pojmy, ve druhé pak poukážou na problémy tzv. fact-checkingu, které spočívají zejména v nedostatečné teoretické průpravě těch, kteří se fact-checkingem zabývají. Někdo by mohl namítnout, že orientovat se v teoriích pravdy není pro úspěšný fact-checking nezbytné. Není ovšem možné, ověříme-li pravdivost nějakého tvrzení nebo jeho korespondenci s faktem, nemít alespoň intuitivní ponětí o tom, co pravda či fakt znamená. Od tohoto intuitivního rozumění pojmům se pak mohou odvíjet metody, které fact-checkeři užívají. Důkladné teoretické zkoumání pak může odstranit zmatky, nedorozumění i poplatnost ideologiím. Naš přístup vychází z teorií pravdy, které jsou součástí moderní logiky a epistemologie. Východiskem je kritický realismus. Hlavní metodou je konceptuální analýza, při které se snažíme o definici pojmů a o určení jejich vztahu k pojmům jiným.

PŘEDPOKLAD

Dříve než se do tohoto náročného úkolu pustíme, je třeba se zmínit o předpokladech, ze kterých vycházíme. Hlásíme se k realismu. Předpokládáme, že realita jako taková existuje nezávisle na tom, je-li poznávána, a že lidé jako systémy disponující poznáním jsou schopni realitu v její podstatě adekvátně poznávat. Realitou je myšleno vše, co existuje, ba i to, co existovat může. Realita není jednovrstvá. Realitou nejsou jen hmotné předměty, ale i systémy schopné tyto předměty poznávat – subjekty (subjekty jsou objektivní), smyslové vjemy a představy, myšlenkové obsahy (pojmy, soudy, úsudky) a jazykové entity (znaky, texty).

K předpokladu schopnosti adekvátně poznávat realitu nás vedou dva důvody. Za prvé: kdo tvrdí, že realitu nelze adekvátně poznávat, tvrdí něco o realitě a předpokládá, že jde o adekvátní poznání, je ve sporu sám se sebou. Za druhé: v naší životní praxi běžně rozlišujeme mezi tím, co je pravda – adekvátní, a nepravda – neadekvátní, na toto rozlišení spoléháme a ono funguje. Tento argument lze, samozřejmě, užít například i pro podporu pragmatické teorie pravdy, která říká, že pravdivé je to, co funguje. Rozdíl je v tom, že pro pragmatismus je pravdivé to, co funguje, zatímco pro realismus něco funguje, protože je to pravdivé v duchu shody reality a poznání. A právě druhé přesvědčení je součástí naší intuice. Plně proto

podepisujeme principy realistické epistemologie, jak je formuluje Novák a Vohánka (2015, s. 32 – 33):

- **Anti-idealismus:** naše poznání realitu žádným způsobem nekonstruuje ani neformuje, realita je reálná nezávisle na našem poznání.
- **Objektivismus:** realita není relativní vzhledem k různým poznávajícím subjektům, je stejná pro všechny.
- **Anti-skepticismus:** realita je ze své povahy v principu poznatelná.
- **Receptivismus:** poznání je proces, při kterém realita skutečně působí na naše poznávací schopnosti, které se jí přizpůsobují – není tedy tomu naopak, ani nejsou poznání a realita navzájem kauzálně neprovázané skutečnosti. Zdrojem obsahů poznání je tedy výlučně realita sama, nikoliv naše poznávací schopnosti (např. rozum).
- **Přímý realismus:** to, co bezprostředně poznáváme, je *opravdu* realita sama, nikoliv nějaká její zástupná reprezentace – neboť realita sama je poznatelná, schopná stát se předmětem naší poznávací činnosti, neboli takříkajíc vstupovat do našeho poznání.

Domníváme se, že pozice robustního realismu, na rozdíl od relativismu, představuje dobrý teoretický základ umožňující boj proti dezinformacím. To, že jsme na počátku vyložili karty na stůl, nás nijak nezabavuje odpovědnosti argumentačně podpořit následující pozice, které zastáváme.

INFORMACE

Není prostor proto, abychom zde sledovali všechny cesty, díky kterým jsme dospěli k definici informace, se kterou budeme v tomto textu pracovat (viz Stodola 2015). Existuje celá řada definic informace vytvořených v rámci různých oborů (viz Bates 2010; Case 2006). V informační vědě se všeobecně soudí, že na obecně přijatelnou definici informace aspiruje Floridiho (2011) vymezení tzv. obecné definice informace (GDI), podle které jsou informace **data**, která jsou správně **uspořádaná** a **smysluplná**. Následné Floridiho rozšíření této definice o podmínku pravdivosti, které nazývá sémantickou definicí informace, je již předmětem sporů. Přesto toto pojetí považujeme za základ tzv. objektivní informace, se kterým pracujeme. Subjektivní podmínky informace, navazující na ty objektivní, jsou zcela naším příspěvkem, ačkoliv, samozřejmě, vycházíme z celé řady autorů. Definuje-

me potom informaci jako data, která mají potenciál vést či aktuálně vedou k vytvoření znalosti. Má-li dojít k tomuto procesu, data musí být objektivně: jsoucí, správně uspořádaná a pravdivá, subjektivně: nová, relevantní a použitelná.

Vedle pojetí informace pracujících s pojmem pravdy existují takové, které s pravdivostí neoperují (Scarantino a Piccini 2010; Fetzer 2004). Mohli bychom je srovnat s deflačními teoretiky pravdy, kteří říkají, že pojem pravdy je redundantní či triviální (Kolář 2002). Ba někteří autoři šli ještě dál – považují pojem informace buď za zbytečný (Frohmann 2004; Furrer 2004) či dokonce škodlivý (Day 2001). Posledně zmíněný autor považuje pojem informace za jeden z pojmů, které vedou k násilí, neboť budí dojem, že existuje něco jako objektivní poznání. Bohužel, humanitní vzdělání, kterého se bojovníkům proti dezinformaci většinou dostalo, má tendenci k tomu, aby pojem pravdy v definici informace byl považován buď za redundantní, nebo byl pojem informace vůbec opuštěn.

DEZINFORMACE

Klademe-li na informaci ve všech případech požadavek pravdivosti, je zjevné, že dezinformace informací není. Dezinformace je totiž jednak nutně nepravdivá, jednak je nepravdivá záměrně, t. j. z rozhodnutí subjektu, který ji vysílá (Fallis 2015, 2009; Floridi 2011). Vedle dezinformace existuje ovšem rovněž **misinformace** (Floridi 2011; Fox 1983), u které ačkoliv jde o nepravdivou zprávu, neexistuje úmysl klamat, je nepravdivá neúmyslně.

ZNALOST

Vytvoření znalosti je cílem informačního procesu. Co znalost je? Tradičně se znalostí rozumí: pravdivé, zdůvodněné přesvědčení (Novák a Vohánka 2015, s. 99). Přesvědčení je názor o realitě, který nějaký subjekt zastává. Má-li jít o znalost, je třeba, aby toto přesvědčení bylo pravdivé a zároveň relevantně zdůvodněné. Nižší kategorií vůči znalosti je **mínění** (Gredt 2009, s. 362), které nemusí být nutně nepravdivé, nicméně, je-li pravdivé či nepravdivé, není zdůvodněné. Zdůvodnit znalost je možné dvěma způsoby: objektivní evidencí – tedy viděním skutečnosti na vlastní oči v případě smyslu vnímatelné reality, vyvozením závěru z premis, nahlédnutím samozřejmého soudu apod. (co je evidentní, samozřejmě, také souvisí s přijatým teoretickým rámcem, v našem článku jde o kritický realismus, který považujeme za dobře zdůvodněný), či vírou, tedy přijetím přesvědčení na základě svědectví (Gredt 2009, s. 363 – 364). Aby víra mohla být považována za relevantní zdůvodnění, musí být zprostředkující svědek důvěryhodný. Důvěryhodnost svědka se pak ověřuje díky dalším informacím. Na základě toho, jak ke znalosti dospíváme, můžeme proto rozlišit vědění (objektivní evidence) a víru (důvěryhodný svědek).

PRAVDA A FAKT

A teď to nejdůležitější – pravda. Je asi antropologickou konstantou, že v lidské kultuře je pravda považována za hodnotu. Sv. Augustin (2000) tvrdí, že ačkoliv člověk sám často klame druhé, sám od nich nechce být klamán (výjimku mohou činit určité patologické stavy, při nichž se člověk bojí pravdy). Proto se i na pravdu vztahuje zlaté pravidlo, které říká, že nemáme jiným dělat to, co nechceme, aby oni činili nám (jedná se, samozřejmě, o oblast, která spadá do informační etiky; v etice má argumentace cíli, která je doménou pragmatismu, ale i tradiční aristotelské etiky, větší váhu než v teoriích poznání, neboť etika se zabývá lidským jednáním, tedy konkrétní činností). Podle moderní analytické filosofie (viz Kořátko 1998, s. 40 – 42) je upřímnost základní normou, která dělá tvrzení tvrzením. Kořátko ji vyjadřuje takto:

Tvrzení, že p zavazuje mluvčího k přesvědčení, že p. Pro nedefektní komunikaci tedy platí, že tvrdím-li něco někomu, jsem zavázán být přesvědčen, že je to pravda. Výjimku, samozřejmě, mohou představovat

žerty, nebo fikce, při jejímž vnímání se ovšem vyskytuje tzv. estetická distance (Zuska 2002), kdy adresát ví, že se nejedná o realitu, ale o umělecké dílo. Nic-

(Pixlr Image Generator ©2024)

méně i po uměleckém díle často vyžadujeme realismus (Auerbach 1998), tedy jeho jistý kontakt s realitou, který většinou má více či méně i umělecký text s velkou mírou fantazie.

ZÁKLADNÍ INTUICE

Všeobecně se pravdou rozumí nějaká shoda poznání a skutečnosti. Jde o vztah skutečnosti, která je objektivní, na poznávajícím nezávislá, a poznání, které má určitý subjekt. Formulaci této intuice nacházíme v Aristotelově *Metafyzice*:

„Omylem jest, jestliže řekneme, že jsoucí není anebo že nejsoucí jest; pravdou jest, řekneme-li, že jsoucí jest a nejsoucí není.“ (Aristotelés 2003, s. 126).

PRAVDĚNEC – SOUD

V novodobé filosofii a vědě je pravda především kategorií epistemologie, nauky zabývající se poznáním, a logiky, nauky o správném myšlení. Jak bylo řečeno,

pravda je vztah mezi poznávaným a poznávajícím, mezi rozumem a realitou. Rozlišuje se mezi pojmy pravděncem a pravditel (Kolář 2002), tedy mezi tím, **co nabývá vlastnost pravdy**, a tím, díky čemu je této vlastnosti nabyto.

Otázkou je, co je primárním pravděncem, tedy, který typ entit nabývá pravdy (Novák a Vohánka 2015, s. 61 – 64). Kandidáti jsou přibližně tři. Jazykové, mentální a abstraktní entity. Jazykovou entitou je věta, tedy určitá sekvence znaků v konkrétním jazyce, nebo větný typ, tedy soubor vět stejného významu. Mentální entitou je myšlenka, pojem či soud, tedy něco, co se vyskytuje v mysli určitého subjektu. Abstraktní entitou je něco objektivního, co však nemá hmotný charakter, co je díky abstrakci zbavené všech časoprostorových vztahů – jde například o propozice, o kterých hovoří transparentní intenzionální logika (TIL) (Materna a Štěpán 2000; Tichý 1996). Jazyková entita je pravděncem sekundárním, protože věta nabývá pravdivosti nikoliv díky své syntaktické struktuře, ale díky svému významu, stejný význam je však možné vyjádřit v mnoha různých větách (např. Jablko je červené, The apple is red, Der Apfel ist rot). Dalo by se říci, že uvedené věty v různých jazycích představují jediný větný typ. Co však umožňuje jednotlivé věty považovat za jediný větný typ? Je to opět jejich význam, jak bylo řečeno.

Jelikož je pravda shoda myšlení a skutečnosti, nárok na to stát se pravděncem má především nějaký typ mentální entity – entity spojené s myslí, která provozuje myšlení. Zavádění abstraktních, objektivně jsoucích, však na myšlení nezávislých entit v moderní logice (Frege 2011; Materna a Štěpán 2000; Tichý 1996) se jeví být na základě Occamovy břitvy redundantní. Jde o tradiční platónské hypostazování pojmů. Tradičním pravděncem je soud (Novák a Vohánka 2015). Soud je vztahování dvou pojmů. Toto vztahování, které probíhá v mysli, může být pravdivé nebo nepravdivé na základě objektivní reality, ke které soud míří.

PRAVDITEL – FAKT

Co však činí danou mentální entitu, především soud, pravdivým? Je zřejmé, že nyní se dostáváme od poznání a myšlení k realitě samotné. Soud pravdivým či nepravdivým činí realita sama, přesněji stav, ve kterém se nachází. Tento stav se tradičně nazývá faktem (Wittgenstein 2017). V logice ovšem existuje i pla-

tónské pojetí faktu jako propozice, která v aktuálním světě nabývá pojmu pravdy (Kolář 2002). Toto pojetí je logické, nikoliv však epistemologické. Logiku nezajímá, díky čemu daná propozice nabývá hodnoty pravda, epistemologie se o tuto otázku musí zajímat. Je zjevné, že pravditelem musí být něco, **co je mimo-jazykovou a mimologickou entitou**, alespoň v některých případech.

FACT-CHECKING

Fact-checking je definován takto:

„Fact-checkerů a fact-checkingové organizace mají za cíl zvýšit znalosti tím, že zveřejňují a zkoumají údajná fakta v publikovaných/nahrávaných prohlášeních politiků a kohokoli, jehož slova mají vliv na životy ostatních.“ (Elizabeth 2014).

Můžeme říci, že fakt-checking pomáhá zvyšovat počet znalostí (pravdivých zdůvodněných přesvědčení) díky tomu, že ověřuje, zda vyslané tvrzení (pravděncem) odpovídá faktu (pravditeli), tedy zda se jedná o tvrzení pravdivé či nepravdivé, zda je informací, dezinformací či misinformací. V zásadě tak může činit pomocí objektivní evidence, což je ovšem velmi nesnadné, neboť nemůže být například svědkem

(Gencraft Image Generator ©2024)

události, o které pojednává zpráva, když událost již proběhla; nebo pomocí vyhledávání důvěryhodného svědectví v informačních zdrojích, což je u fact-checkingu dominantní. Ve většině případů je tedy dosaženo znalosti pomocí víry a nikoliv na základě vědění.

TEORIE PRAVDY A FACT-CHECKING

Zde je na místě zabývat se jednotlivými teoriemi pravdy a jejich vztahu k fact-checkingu.

Na začátku je třeba rozdělit jednotlivé teorie pravdy na **deflační** a **inflační** (Kolář 2002). Pro deflační teorie je pravda buď zcela redundantní (zbytečná), či triviální (neanalyzovatelná). První představuje redundantismus, druhé minimalismus. Pro inflační teorie je pravda netriviální, analyzovatelná vlastnost. Mezi inflační teorie patří dvě základní skupiny teorií pravd – **korespondenční** a **epistémické**.

Ke korespondenčním teoriím můžeme zařadit klasické adekvační pojetí pravdy (identitní teorii predikace; Sousedík 2006), Russellovu kongruenční teorii (Russell 1967), Austinovu korelační teorii (Austin 1950) a Kolářovu teorii nepřímé korespondence (Kolář 2002). K epistémickým teoriím patří koherenční, konsenzuální, pragmatické a sémantické pojetí pravdy. Názorně si to můžeme zobrazit v Tabulce 1.

DEFLAČNÍ TEORIE

Vycházejí z předpokladu, že pravda je neanalyzovatelná a nelze dospět k její netriviální analýze. Redundanční teorie považuje pravdu za nadbytečný pojem. Tento typ teorie (redundance) vystihuje tvrzení: *je pravda, že p, není nic jiného než tvrzení, že p*. Minimalismus považuje pravdu pouze za triviálně analy-

zovatelný pojem. Pravda je pouze triviálně vyjádřitelná nekonečnou konjunkcí instancí schématu *Je pravda, že p, právě když p*. Je třeba říci, že deflační teorie pravdu neodmítají, nelze je interpretovat jako popření existence pravdy jako takové. Je ovšem možné je zneužít ideologicky.

Je pravda nepohodlná? Nehodí se k našim cílům? Je možné se snažit ji teoreticky odstranit. Můžeme mít jistotu, že odstranění pravdy se neobejde bez pojmu pravdy. Je-li pravda zbytečná, předpokládáme, že máme pravdu, když to tvrdíme. Je-li pravda triviální a nedefinovatelná, proč v praxi pracujeme s pojetím pravdy jako shody poznání a skutečnosti? Na redundantismu a minimalismu založený diskurz se každopádně příliš nehodí k boji proti dezinformacím. Fact-checker běžně pracuje s pojmy pravda či nepravda, kterými často nálepkuje analyzované zdroje. Dá se předpokládat, že také nepracuje s pravdou jako konjunkcí tvrzení. Pokud fact-checkera pravda nezajímá, pak mu chybí základní hodnota pro jeho práci.

INFLAČNÍ TEORIE

Korespondenční teorie pravdy

Korespondenční pojetí pravdy lze vyjádřit vyjádřit takto: *Tvrzení je pravdivé, právě když koresponduje s fakty*.

Je založeno na těchto základních předpokladech:

- Povaha pravdy je netriviální a lze ji definovat.
- Predikát pravdivosti vyjadřuje vlastnost tvrzení (soudů, přesvědčení, výpovědí).
- Pravdivost spočívá v korespondenci tvrzení s mimojazykovou objektivní realitou (fakty).

Adekvační teorie (Sousedík 2006) je založena na myšlenkovém (intencionálním) ztotožnění poznání s objektivní realitou, které se realizuje v soudu (soud je základní pravdětec). Logický objekt – predikát reprezentující myšlení se ztotožňuje s mimologickými objekty v rozsahu subjektu.

Tabulka 1 Teorie pravdy

TEORIE PRAVDY									
Deflační		Inflační							
Redundanční	Minimalismus	Korespondenční				Epistémické			
		Adekvační	Kongruenční	Korelační	Nepřímá korespondence	Koherenční	Konsenzuální	Pragmatické	Sémantické

Russellovo pojetí (1967) spočívá v korespondenci mezi přesvědčením a faktem na základě strukturálního izomorfismu mezi jazykem a mimojazykovou skutečností. Jsou-li tvrzení a fakt strukturálně stejně uspořádány, nastává vztah korespondence.

Austinova teorie je složitěji strukturovaná a založená na konvenci. *Výpověď* referuje ke konkrétnímu stavu věci prostřednictvím *demonstrativní konvence*. *Věta* popisuje typ stavu věci prostřednictvím *deskriptivní konvence*. Výpověď činíme pomocí věty. Konkrétní stav věcí patří do typu stavu věcí. Pravdivost je dána tím, zda konkrétní stav věcí, ke kterému referuje výpověď, náleží do typu stavu věcí, které popisuje věta. Novák si všimá jistých shod mezi tradiční identitní teorií predikace a Austinovým pojetím.

Toto jsou základní korespondenční teorie pravdy. Ještě zde uvedeme jedno významné pojetí, které lze nazvat korespondenčním v poněkud oslabeném smyslu.

Teorie nepřímé korespondence je založena na intenzionální logice. Věta je zde chápána jako strukturálně izomorfní s konstrukcí (abstraktní entitou) faktu, která konstruuje fakt. Pravděnec je věta jazyka. Významem věty je propoziční konstrukce. Denotace věty je propozice. Fakt (pravditel) je zde propozicí, která v aktuálním světě nabývá hodnotu pravda. Věta koresponduje se svým významem. Je pravdivá, právě když její význam je konstrukcí faktu. Tuto teorii zde uvádíme jako ukázkou ryze logického, platónského pojetí, kde ideje předcházejí konkrétní věci.

V zásadě platí, že v korespondenčním pojetí jsou pravděnci jazykové, mentální či abstraktní entity, zatímco pravditeli jsou entity mimojazykové (ačkoliv i jazykové entity lze chápat v jistých případech jako pravditele). Tvrdí-li někdo, že Petr Pavel je český prezident, je pravděncem toto tvrzení a pravditelem realita sama. V adekvátním pojetí se pojem český prezident intencionálně identifikuje s osobou Petra Pavla. V některých případech může mít realita jazykový charakter, například když hovoříme o výročí určité osoby. V zásadě však platí, že v korespondenčním pojetí pravditelem tvrzení je něco mimo toto tvrzení samotné – objektivní realita.

Co v zásadě hledáme, ověřujeme-li fakta? Ačkoliv se pojmem fakta někdy nepřesně označují „pravdivé věty“ (tvrzení „sbírám fakta“ člověk jistě nemyslí tak, že sbírá mimojazykové entity), v zásadě lze říci, že při fact-checkingu jde o ověřování korespondence tvrzení s fakty (realitou samotnou), tedy o prověřování, zda jsou věty pravdivé. Problém spočívá v tom, že ke skutečným faktům se na internetu pracující

(Gencraft Image Generator ©2024)

fact-checker obvykle vůbec nemůže dostat. Dostává se často pouze k jiným pravděncům, jejichž pravdivost rovněž nemůže ověřit. Jeho práce proto není založena na vědění, ale na určitém regresi věr, který může jít do různé hloubky. Přijetí pravdivosti či nepravdivosti tvrzení spočívá na svědectví, které může být různou měrou spolehlivé. Tento problém vede ke skutečnosti, že fact-checking implicitně operuje spíše s tzv. epistémickými teoriemi pravdy, jak uvidíme níže. Ovšem spojení víry a epistémických teorií pravdy není fatální. I zastávce korespondenční teorie pravdy spoléhá na tzv. **kognitivní autority** (Wilson 1983), jak v životě, tak ve vědě. Důležité je nepředpojatě odlišovat kognitivní autority od pseudoautorit. Lidé mají někdy tendenci považovat kognitivní autority pro jednu oblast za kognitivní autority i v jiných oblastech (Bocheňski 2019).

Epistémické teorie pravdy

Jsou založeny na antirealismu – idealismu nebo relativismu. Pro idealismus není realita nezávislá na našem poznání, univerzalita objektivity je nahrazena univerzalitou subjektu (univerzalita apriorních kognitivních struktur či jediného Subjektu). V relativismu je univerzalita zcela zrušena a nahrazena partikularitou subjektů (jazyků, sociálních skupin atd.).

Idealismus vede ke koherenčním teoriím pravdy, kde pravdivost tvrzení závisí na příslušnosti tvrzení k celku pravdy, který je pojímán jako koherenční množina propozic. Objektivita je zrušena, univerzalita zůstává.

Na relativismu jsou založeny konsensuální, pragmatické a příbuzné teorie pravdy, kde již neexistuje nejen objektivita, ale ani univerzalita. Je nahrazena intersubjektivitou, pravda je provizorní, je záležitostí dynamického konsensu (konsensuální teorie) či funkčností v praxi (pragmatismus). Sémantická koncepce hlásá univerzální nedefinovatelnost pravdy, pravda je definovatelná jen pro určitý jazyk v metajazyce.

Tyto teorie jsou dány epistémicky, jsou založeny na poznání, které nemá vztah k transcendentní realitě.

Koherenční teorie

Podle koherenční teorie je přesvědčení pravdivé, patří-li do koherenční množiny přesvědčení.

Koherenční teorie je charakterizována těmito body:

- Predikát pravdivosti vyjadřuje vlastnost přesvědčení, resp. vlastnost koherenční množiny, která je jedinou úplnou pravdou.
- Pravdivost nespočívá ve vztahu mezi pravděnci a pravditeli, ale ve vztahu mezi pravděnci samotnými.
- Pravdivost spočívá v koherenci souboru přesvědčení.
- Soubor přesvědčení tvoří koherenční množinu, právě když je bezesporný, harmonický a nasycený.

Chápeme-li koherenční pojetí pravdy poněkud šířeji, můžeme říct, že na tomto přístupu k pravdivosti je založena skutečnost, že jednotlivci i skupiny osob často neověřují korespondenci tvrzení s fakty, ale se systémem přesvědčení, které mají (tzv. konfirmační zkreslení). Jako pravdivé pak uznávají ta tvrzení, která zapadají (jsou s ní v koherenci) do této množiny přesvědčení. Naopak tvrzení nezapadající do tohoto systému jsou apriorně odmítána, ačkoliv mohou korespondovat s fakty. Z hlediska kritického myšlení je to jedna ze základních chyb, kvůli které jsme ochotni věřit dezinformacím, když podporují náš světonázor.

Takto mohou být nesprávným způsobem ověřována fakta. Fakt-checker začne „ověřovat“ pravdivost nějaké zprávy na základě toho, jestli mu zapadá do jeho obrazu světa. Pak hledá koherenční množinu zdrojů v souladu se svým světonázorem. Odporuje-li prověřované tvrzení tvrzením v daných zdrojích, je označeno za dezinformaci.

Konsensuální teorie

Vychází ze tří hlavních myšlenek:

- Při dostatečné informovanosti a dostatečném vynaloženém myšlenkovém úsilí dospějí lidské bytosti ke stejnému názoru.
- Tento názor, k němuž lidské názory univerzálně

spějí, je pravdivý. Jinak řečeno, ke každé otázce existuje předurčená – správná – odpověď, k níž každá lidská bytost spěje.

- Vědecká metoda je metodou, jejímž užíváním k pravdě spějeme.

Pravda je názor předurčený k přijetí těmi, kdo realitu zkoumají. Tato teorie se sice opírá o realitu jakožto arbitra pravdivosti, nicméně pojetí reality je v konsensuální teorii odlišné od reality korespondenčních teorií. Realita je idea, na které se shodneme, reálné je to, co je jako reálné uznáno. Realita je nezávislá nikoliv na myšlení obecně, ale jen na konkrétním názoru; je nezávislá na individuálních myslích, ale nikoliv na mysli kolektivní.

Tato teorie je kruhová. Pravda spočívá v konsensu, který odpovídá realitě. Realita je pak idea, na které se všichni shodnou.

V tomto pojetí platí, že hledáme-li fakta, hledáme obecnou shodu. V praxi žádná všeobecná shoda neexistuje, musíme se spokojit se shodou většiny. Je-li to, co si většina myslí správné, znamená to, že menšinové názory jsou nesprávné, ba co víc, jsou škodlivé a je třeba je eliminovat. Většina se však může mýlit, jak o tom svědčí případ Galilea Galileiho, který stál se svou teorií proti většině astronomů své doby. Většinová shoda rovněž nemusí být způsobena snahou dobrat se pravdy, ale lidskou leností, stádním instinktem nebo působením masivní propagandy. Navíc lze také upozornit na problém sociálních bublin, kde shoda několika málo jednotlivců může být považována za shodu všeobecnou či přinejmenším většinovou. Fact-checker je ve dvojím pokušení využívat tuto silně problematickou teorii a) když apriorně za dezinformace považuje menšinové názory a b) když hledá shodu ve zdrojích místo ve faktech. Zdroje ovšem většinou nepředstavují nezávislé hlasy jednotlivých důvěryhodných autorů, ale spíše bublinu, uzavřený kruh, kde názory na realitu jsou vzájemně přebírány.

Pragmatická teorie

Podle pragmatické teorie je pravdivé to, co je užitečné, co funguje v nejširším slova smyslu. Pravděncem jsou ideje. Ideje souhlasí se skutečnostmi různých druhů, a to tehdy, když umožňují s realitou zacházet; pravdivé je to, co nám umožňuje interakci s věcmi v nejširším smyslu. Úspěšnou manipulací s realitou může být zacházení s věcmi, komunikace s lidmi či predikce jevů. Funkčnost je verifikována zkušeností.

Lze namítnout, že funkční, tedy pravdivé, může být i to, co je fakticky nepravdivé. Pragmatismus však namítá, že ověřování je dlouhodobé a v této perspektivě klam neobstojí. Je rovněž možné říct, že teorie pravdy se stává relativní, protože užitečnost je relativní, neboť užitečné je něco vždy pro někoho. Pravda je tedy také pravdou pro někoho, nemá absolutní nárok zavazující všechny. Další námitkou je, že pravda je definována pomocí jiných hodnot, konkrétně hodnoty užitečnosti. Co vyplývá z pravdivých předpokladů, je pravdivé. To neplatí o užitečnosti. Například tautologie, nutně pravdivá věta, je pravdivá, není ale užitečná, nepřináší informaci.

Tato teorie je pro fact-checking velmi nebezpečná. Fact-checker se řídí ideou o tom, co je užitečné, čeho je třeba dosáhnout (například zvolit Petra Pavla prezidentem, porazit Putina atd.). Vše, co slouží jeho relativním cílům, je pravda, zbytek je dezinformace.

Sémantická teorie

Sémantickou teorii Alfreda Tarského (Tarski 2006, 1956) nebudeme důkladně probírat, použili jsme ji v jiných pracích. Upozorníme jen na skutečnost, že podle Tarského není možné dosáhnout globální definice pravdy, ale pravda je formulovatelná jen v rámci metajazyka popisujícího konkrétní jazyk.

Pro fact-checkera to může znamenat přesvědčení, že pravda je relativní vzhledem k jazyku či přímo diskurzu. Může proto považovat za informace jen to, co je vysloveno v rámci diskurzu, který zastává. Ostatní diskurzy šíří dezinformace.

ZÁVĚR

Pravda je základní hodnota důležitá pro naše poznání, ale i pro uplatnění tohoto poznání v praxi. Pravda a informace jsou neoddělitelně spjaté, naopak nepravda definuje dezinformaci. Boj proti dezinformaci je pak bytostně spojený se snahou oddělit pravdu od lži. Toto by mělo být základním cílem tzv. fact-checkingu. Ukazuje se, že fact-checking, který provozují zejména studenti a absolventi humanitních oborů, není dostatečně v pojmu pravdy ukotven. Pokusili jsme se proto o definici základních pojmů spjatých s pojmem ústředním – s pojmem pravdy. K těmto pojmům patří zejména pojem informace, dezinformace, znalosti, fact-checkingu. Představili jsme základní teorie pravdy a vztáhli jsme je k problematice fact-checkingu. Ukazuje se, že fact-checking může být smysluplný tehdy, pracuje-li se s nějakou variantou korespondenční teorie. Četná úskalí naopak vyplývají z teorií obecně zvaných epistémické, neboť tyto teorie oddělují poznání a realitu a umožňují kontaminaci pravdy s jinými relativními hodnotami, jako je „přináležitost k danému systému přesvědčení“, „většinová shoda“ či „užitečnost pro dosahování dílčích cílů“. Aby fact-checker mohl odvádět dobrou práci, je třeba, aby si byl těchto nebezpečí vědom. K tomu je třeba náležité teoretické průpravy. Tento článek umožňuje vhléd do problematiky z pozice logiky a epistemologie založené na kritickém realismu.

ZOZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮV

ARISTOTELÉS. 2003. *Metafyzika*. Praha: Petr Rezek.

AUERBACH, Erich. 1998. *Mimesis: zobrazení skutečnosti v západoevropských literaturách*. Praha: Mladá fronta.

AUGUSTIN, Aurelius. 2000. *O lži a jiné úvahy*. Třebíč: Akcent.

AUSTIN, John L. 1950. Truth. In: *Proceedings of the Aristotelian Society*. Oxford University Press, s. 111 – 128.

BATES, Marcia J. 2010. Information. In: *Encyclopedia of library and information sciences*. New York: CRC Press.

BOCHEŇSKI, Józef Maria. 2019. *Slovník filozofických pověr*. Praha: Leda.

CASE, Donald O. 2006. *Looking for information: A survey on research on information seeking, needs, and behavior*. London: Academic Press.

- DAY, Ronald E. 2001. *The modern invention of information*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- DESCARTES, René. 1992. *Rozprava o metodě*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- ELIZABETH, Jane. 2014. *Who Are You Calling a Fact Checker?*. American Press Institute. Online. 2014-05-20. Dostupné na: <https://americanpressinstitute.org/fact-checker-definition/>. [zobrazené 2023-12-14].
- FALLIS, Don. 2015. The concept of disinformation. In: *Encyclopedia of Information Science and Technology*. Hershey: Information Science Reference.
- FALLIS, Don. 2009. A conceptual analysis of disinformation. In: *iConference 2009*. Online. Dostupné na: <https://www.ideals.illinois.edu/handle/2142/15205>. [zobrazené 2024-02-20].
- FEYERABEND, Paul K. 2001. *Rozprava proti metodě*. Praha: Aurora.
- FETZER, James H. 2004. 'Information: does it have to be true?'. *Minds and Machines*. roč. 14, č. 2, s. 223 – 229.
- FLORIDI, Luciano. 2011. *The philosophy of information*. Oxford: Oxford University Press.
- FOX, Christopher J. 1983. *Information and misinformation: An investigation of the notions of information, misinformation, informing and misinforming*. Westport: Greenwood Press.
- FREGÉ, Gottlob. 2011. *Logická zkoumání: [výbor článků]; Základy aritmetiky: [logicko-matematické zkoumání o pojmu čísla]*. Praha: OIKOYMENH.
- FROHMANN, Bernd. 2004. *Deflating information: From science studies to documentation*. Toronto: University of Toronto Press.
- FURNER, Jonathan. 2004. Information studies without information. *Library Trends*. roč. 52, č. 3, s. 427 – 446.
- GRETT, Joseph. 2009. *Základy aristotelsko-tomistické filosofie*. Praha: Krystal OP.
- HJELMSLEV, Louis. 2016. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia.
- HUME, David. 2015. *Pojednání o lidské přirozenosti: Kniha 1: Rozum*. Praha: Togga.
- KELSEN, Hans. 1933. *O podstatě a hodnotě demokracie*. V Praze: Orbis.
- KANT, Immanuel. 2020. *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH.
- KOLÁŘ, Petr. 2002. *Pravda a fakt*. Praha: Filosofía.
- KOŤÁTKO, Petr. 1998. *Význam a komunikace*. Praha: Filosofía.
- LYOTARD, Jean Francis. 1993. *O postmodernismu: postmoderno vysvětlované dětem: postmoderní situace*. Praha: Filosofía.
- MANNHEIM, Karl. 1991. *Ideologie a utopie: přednášky a eseje*. Bratislava: Archa.
- MARX, Karl a Friedrich ENGELS. 1952. *Německá ideologie 1: Feuerbach: protiklad materialistického a idealistického nazírání*. Praha: Svoboda.
- MATERNA, Pavel a Jan ŠTĚPÁN. 2000. *Filozofická logika: nová cesta?: úvod do transparentní intenzionální logiky*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- NOVÁK, Lukáš a Vlastimil VOHÁNKA. 2015. *Kapitoly z epistemologie a noetiky*. Praha: Krystal OP.
- RUSSELL, Bertrand. 1967. *Logika, jazyk a věda*. Praha: Svoboda.
- SCARATINO, Andrea a Gualtiero PICCINI. 2010. Information without truth. *Metaphilosophy*. roč. 41, č. 3, s. 314 – 329.
- SCHOPENHAUER, Arthur. 1997 – 1998. *Svět jako vůle a představa*. Pelhřimov: Nová tiskárna.
- SOUSEDÍK, Stanislav. 2006. *Identitní teorie predikace*. Praha: OIKOYMENH.
- STODOLA, Jiří. 2015. *Filosofie informace – metateoretická analýza pojmu informace a hlavních paradigmat informační vědy*. Online. Brno: Masarykova univerzita. Dostupné na: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/134797>. [zobrazené 2024-02-20].
- TARSKI, Alfréd. 2006. Sémantická koncepce pravdy a základy sémantiky. In: *Logika 20. století: Mezi filosofií a matema-*

tikou: *Výbor textů k moderní logice*. Praha: Filosofia, s. 135 – 176.

TARSKI, Alfréd. 1956. The concept of truth in formalized languages. In: *Logic, Semantics, Meta-mathematics*. Oxford University Press, s. 152 – 278.

TICHÝ, Pavel. 1996. *O čem mluvíme?: (vybrané stati k logice a sémantice)*. Praha: Filosofia.

WILSON, Patrick. 1983. *Second-Hand Knowledge: An Inquiry into Cognitive Authority*. Westport: Greenwood Publishing Group.

WHORE, Benjamin Lee. 1974. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings*. Cambridge: MIT Press.

WITTGENSTEIN, Ludwig. 2017. *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.

ZUSKA, Vlastimil. 2002. *Mimésis – fikce – distance: k estetice XX. století*. Praha: Triton.

MOHLO BY VÁS ZAUJÍMAŤ...

Slovenská národná knižnica dlhodobo organizuje vzdelávacie podujatia zamerané na aktuálne spoločenské problémy. Podujatia sú určené nielen knihovníkom a študentom, ale aj širokej verejnosti.

Záznam z online podujatia *Fake news*, na ktorom svoje poznatky a skúsenosti priblížili Tomáš Kriššák, Vladimír Šnidl a Miloš Húsenica, je dostupný prostredníctvom [Youtube kanála Slovenskej národnej knižnice](#).

The image shows a YouTube video player interface. The video title is "Fake News". The video description, in a light blue box, reads: "Slovenská národná knižnica si Vás dovoľuje pozvať na online podujatie Fake News. Podujatie je určené všetkým tým, ktorí sa zaujímajú o to, ako odfiltrovať nepravdivé informácie a čo môžeme robiť voči šíreniu hoaxov. Budeme diskutovať o tom prečo aj vzdelaní a inteligentní ľudia dokážu naletieť manipulátorom a čo má s tým všetkým spoločné internet. Na konkrétnych príkladoch si ukážeme, prečo toľko Slovákov šíri hoaxy a čo s tým môžeme robiť. Ukážeme si voľne dostupné spôsoby ako odfiltrovať nepravdivé informácie vyhľadávaním relevantných informácií v prostredí internetu." The video player includes a "Program" section with the following items: 09:15 - 09:30 Prívetanie účastníkov (Mgr. Zuzana Prachárová / riaditeľka odboru k-Služby SNK); 09:30 - 10:00 Prečo veríme nezmyslom? (Tomáš Kriššák); 10:00 - 10:30 Ako čeliť hoaxom (Vladimír Šnidl); 10:30 - 11:00 Informácie verus Dezinformácie (Mgr. Miloš Húsenica); 11:00 - 12:00 Diskusia (Mgr. Juraj Valčo / vedúci vyhlavetelstva SNK). The video player also shows the channel name "Slovenská národná knižnica" with 188 subscribers and a "Subscribe" button. The video progress bar shows 0:01 / 3:01:35.

6. december 2022 / 09:15 – 12:00*
Online seminár

Fake News

Slovenská národná knižnica si Vás dovoľuje pozvať na online podujatie Fake News. Podujatie je určené všetkým tým, ktorí sa zaujímajú o to, ako odfiltrovať nepravdivé informácie a čo môžeme robiť voči šíreniu hoaxov. Budeme diskutovať o tom prečo aj vzdelaní a inteligentní ľudia dokážu naletieť manipulátorom a čo má s tým všetkým spoločné internet. Na konkrétnych príkladoch si ukážeme, prečo toľko Slovákov šíri hoaxy a čo s tým môžeme robiť. Ukážeme si voľne dostupné spôsoby ako odfiltrovať nepravdivé informácie vyhľadávaním relevantných informácií v prostredí internetu.

* Slovenská národná knižnica, www.snk.sk

Mgr. Nikola Kianicová
T +421 43 2451 212
nikola.kianicova@snk.sk

0:01 / 3:01:35

Fake News - 6. 12. 2022

Slovenská národná knižnica
188 subscribers

Subscribe

2

Share

Download

Clip

Save